

MICHAIL BAKUNIN

BŮH A STÁT

KNUTOGERMÁNSKÁ ŘÍŠE
A SOCIÁLNÍ REVOLUCE II

HERRMANN & SYNOVÉ
PRAHA 2014

Přeloženo z kritického vydání v *Archives Bakounine VII. L'Empire knouto-germanique et la révolution sociale 1870-1871*, s přihlédnutím k prvnímu vydání v *Œuvres complètes*, sv. I a III, k anglickému vydání *God and State* a k ruskému vydání v *Izbrannye sočinenija*, sv. II.

Toto není názor doktrinární školy socialistů či spíše autoritářských komunistů z Německa; školy, která byla založena krátce po roce 1848 a která, to je třeba uznat, prokazovala věci proletariátu vynikající služby nejen v Německu, ale v celé Evropě. Právě jí náleží v podstatě velkolepá idea *Mezinárodního sdružení pracujících* (*Association internationale des travailleurs, AIT*) a ta- ké iniciativa jejího počátečního uskutečnění. Dnes se nachází v čele *Sociálně-demokratické strany pracujících* v Německu a jejím orgánem je list *Volksstaat*.

Je to tedy škola naprosto uznávaná, což jí ovšem nebrání dávat někdy najevo svůj značně špatný charakter,¹ a především pokladat za základ svých teorií princip, který je fundamentálně pravdivý, když jej nahlédneme v jeho pravém světle, jenž se však stává zcela lživým, je-li nazírán a kladen absolutním způsobem, jako jediný základ a prvotní zdroj všech ostatních principů, jak činí tato škola.

Tento princip, který představuje mimo jiné naprostý základ skutečného socialismu, byl poprvé vědecky formulován a rozvinut panem Karlem Marxem, hlavním vůdcem školy německých komunistů. Tvoří hlavní myšlenku slavného *Manifestu komunistické strany*, který vydal výbor mezinárodního sjezdu francouzských, anglických, belgických a německých komunistů v Londýně roku 1848 pod titulem *Proletáři všech zemí, spojte se!* Tento manifest, sepsaný, jak známo, pány Marxem a Engelsem, se stal základem všech následujících vě-

TRANSLATION © Čestmír Peříkán, 2014
 Epilogue © Václav Tomek, 2014
 Cover © Libor Hofman, 2014
 ISBN 978-80-87054-39-0

deckých prací této školy a také vzbouření, podněcovaných Ferdinandem Lassallem v Německu.

Tento princip je v absolutním protikladu k principu uznávanému idealisty všech škol. Zatímco ti odvozují všechny fakty dějin, počítaje v to i rozvoj materiálních zájmů a rozmanité fáze hospodářské organizace společnosti, z vývoje idejí, němečtí komunisté nevidí náproti tomu ve veškeré lidské historii, i v těch nejidealističtějších projevech jak kolektivního, tak individuálního lidského života, ve všech intelektuálních, morálních, náboženských, metafyzických, vědeckých, uměleckých, politických, právnických a společenských výkonech, kterých bylo dosaženo v minulosti a které stále vznikají v přítomnosti, nic než nezbytné odrazy či následky vývoje ekonomických faktů. Zatímco idealisté předpokládají, že ideje vládnou a produkují skutečnosti, komunisté, a v tom jsou ve shodě mimo jiné s vědeckým materialismem, naopak říkají, že skutečnosti dávají vzniknout idejím a že tyto ideje nejsou nikdy ničím jiným než ideálním výrazem dovršených skutečností; a že mezi všemi skutečnostmi jsou v pravém slova smyslu skutečnostmi ty hospodářské, materiální, vytvářející podstatnou základnu, principiální fundament, jehož jsou všechny ostatní skutečnosti, intelektuální a morální, politické i společenské, pouhými nutnými odvozeninami.

Kdo² má pravdu: idealisté, nebo materialisté? Je-li otázka položena takto, nelze váhat. Není pochyb o tom, že idealisté se mýlí a pravdu mají materialisté. Ano, skutečnosti stojí nad idejemi; ano, ideál, jak řekl Proud-hon, je pouhým květem, jehož kořeny spočívají v materiálních podmínkách jeho existence. Ano, veškeré intelektuální a morální, politické a společenské ději-

ny lidstva jsou pouze odrazem jeho dějin hospodářských.

Všechna odvětví moderní vědy, svědomitě a vážně vědy, směřují k potvrzení této velkolepé, fundamentální a rozhodující pravdy: ano, sociální svět, svět ve vlastním slova smyslu lidský, zkrátka lidstvo není ničím jiným než konečným a nejvyšším – přinejmenším v rámci našich znalostí a s ohledem na naši planetu – vývojovým stavem, nejvyšším projevem živočišné říše. Ovšem tak jako každý vývoj v sobě nutně nese od počátku a od základu svou negaci, také lidstvo je zároveň a ve své podstatě reflektovanou a postupnou negací živočišnosti v člověku; a právě tato negace, která je stejně tak racionální, jako přirozená, zároveň historická i logická, stejně nevyhnutelná jako rozvoj a uskutečnění všech přírodních zákonů na světě – právě tato negace ustavuje a vytváří ideál, svět intelektuálních a morálních přesvědčení, ideje.

Ano, naši první předkové, naši Adamové a naše Evy, byli ne-li gorily, pak přinejmenším velice blízcí bratři goril, všezřavci, inteligentní a divoká zvířata, obdařená v nekonečně větší míře než všechny ostatní druhy dvěma vzácnými schopnostmi: *schopností myslet* a *schopností vzbouřit se*.

Tyto dvě schopnosti, které v historii své pokrokové působení spojovaly, představují základní „činitel“, stránku, negativní sílu v pozitivním vývoji lidské animality, a vytvářejí v důsledku toho vše, co konstituje lidskost v člověku.

Bible, což je velice zajímavá a někdy i velice hluboká kniha, uvažujeme-li o ní jako o jednom z nejstarších projevů lidské moudrosti a fantazie, který doputoval

až k nám, vyjadřuje tuto pravdu velice naivním způsobem jako mýtus o prvotním hříchu. Jehova, jenž je ze všech dobrých bohů, které lidé kdy uctívali, zcela jistě nejžárlivější, nejješitnější, nejzvrůvější, nejspřavedlivější, nejkrvelačnější, nejdespotičtější a nejvíce nepřátelský k lidské důstojnosti a svobodě, stvořil Adama a Evu z neznámo jakého rozmaru, nepochybně proto, aby zahnal nudu, jež musela být v jeho věčné egoistické samotě strašlivá, nebo proto, aby si opatřil nové otroky; velkorýse jim dal do užívání celou zemi se všemi plody a se všemi pozemskými zvířaty a stanovil této donalé rozkoši jedině omezení. Výslovně jim zakázal dotýkat se plodů ze stromu poznání. Přál si tedy, aby člověk, zbavený jakéhokoli vědění o sobě samém, zůstal věčným zvířetem, běhajícícm stále po čtyřech před věčným bohem, svým stvořitelem a pánem. Zde však přichází Satan, věčný buřič, první svobodně myslící tvor a osvoboditel světů. Zostudí člověka pro jeho nevědomost a zvířecí poslušnost; osvobodí jej a na jeho čelo vtiskne pečeť svobody a lidskosti tím, že jej přiměje k neposlušnosti: utrhnout a sníst ovoce ze stromu poznání.

Co následovalo, víme. Dobrotivý bůh, jehož předvídavost, která představuje jednu z božích schopností, jej přece měla varovat před tím, co se musí stát, se strašlivě a směšně rozhněval: proklel Satana, člověka i jím samým stvořený svět, uhodil se, takřkajíc, sám o svůj vlastní výtvor, jak se to někdy stává dětem, když se rozzlíbí; a nespokojil se s tím, že postihl jen naše prarodiče, proklel i všechny následující generace, které nesly žádnou vinu na zločinu spáchaném jejich předky. Naši katolíci i protestantští teologové to považují za velice hlubokomyslné a spravedlivé právě proto, že je

to obłudně nespravedlivé a absurdní! Později, když si připomněl, že není jen bohem msty a hněvu, ale také bohem lásky, poté co sužoval život několika miliard nebohých lidských bytostí a odsoudil je na věčnost do pekla, slitoval se nad zbyvajícím, a aby je spasil, aby je smířil svou věčnou a božskou láskou se svým věčným a božským hněvem, neustále lačným po obětech a po krvi, vyslal do světa jako smířící obět svého jediného syna, aby jej nechal lidmi zabít. Říká se tomu mystérium vykoupení a je to základ všech křesťanských náboženství. Kdyby tak božský spasitel zachránil lidský svět! Ale to ne; do ráje, slibovaného Kristem, se dostane, jak víme, neboť to bylo formálně oznámeno, jen velmi málo vyvolených. Zbytek, naprostá většina současných a budoucích generací, se bude věčně smažit v pekle. Mezitím, aby nás usmířil, světil provázky dobrotivý a spravedlivý bůh zemi vlády Napoleonů III., Vítězného I., Ferdinandů Habsburských a Alexandrů, všeruských carů.

Takové absurdní pohádky se přednášejí a takové obłudné doktríny se učí po celé devatenácté století na všech veřejných školách v Evropě na výslovný příkaz vládních představitelů. Říká se tomu civilizovat národy! Není snad z toho zřejmé, že všechny tyto vlády jsou systematickými vězňiteli, záměrnými ohlupovateli lidových mas?

Dovolil jsem si vzdálit se poněkud od mého tématu, protože mne vždy popadne hněv, když pomyslím na hanebné a zločinné prostředky, které jsou používány na udržování národů ve věčném otroctví, nepochybně proto, aby je bylo možno lépe odírat. Čím jsou zločiny všech možných Tropmannů³ ve srovnání se zločinem proti celému lidstvu, páchaným každodenně, v plném

světle, na povrchu celého civilizovaného světa těmi, kdo se odvažují nazývat se ochránci a otci národů? – Vrátil jsem se však zpět k prvotnímu hříchu.

„Bůh dal za pravdu Satanovi a uznal, že ďábel Adama a Evu nepodvedl, když jim sliboval poznání a svobodu jako odměnu za projev neposlušnosti, k jehož spáchání je naváděl; neboť jakmile pojedli zakázané ovoce, bůh si sám řekl (viz Bibli):⁴ „Hle, člověk se stal jedním z nás, poznal, co je dobré a co zlé; zabraňme mu tedy pojíst ovoce života věčného, aby se nestal jako my nesmrtelem.“

Nechme nyní stranou vybjavenou stránku tohoto myšlení a věnujme se jeho skutečnému smyslu. Je zcela jasný. Člověk se osvobodil, oddělil se od své živočišnosti a stal se člověkem; započal svou historii a svůj ve vlastním slova smyslu lidský vývoj aktem neposlušnosti a poznání, to jest *vzpourou* a *myšlením*.

Tři⁵ základní prvky nebo, chcete-li, tři principy představují elementární podmínky lidského vývoje v dějinách, jak kolektivního, tak individuálního: 1. *lidská animalita*; 2. *myšlení*; 3. *vzpoura*. Tomu prvnímu odpovídá právě *společenská a soukromá ekonomika*; tomu druhému *věda*; a tomu třetímu *svoboda*.⁶

Idealisté všech škol, aristokraté a buržoové, teologové a metafyzici, politici a moralisté, náboženští představitelé, filosofové nebo básníci – a nesmíme zapomenout ani na liberální ekonomy, jak známo bezmezne uctíváče ideálu – bývají velmi uraženi, když se jim řekne, že člověk, se vši svou okázalou inteligencí, se svými vznesšími idejemi a nekonečnými tužbami, je jako všechno, co na světě existuje, pouze hmota, nic jiného než produkt této *hrubé hmoty*.

Mohli bychom jim odpovědět, že hmota, o níž mluví materialisté – hmota spontánně a věčně pohyblivá, aktivní, produktivní; hmota chemicky či organicky určená a projevuji se svými mechanickými, fyzickými, živočišnými a rozumovými vlastnostmi či silami, které jí nutně přísluší –, že tato hmota nemá nic společného s *hrubou hmotou* idealistů. Ta totiž, jako výplod jejich falešné abstrakce, je opravdu něco hloupého, bezduchého, nehybného, neschopného stvořit ani tu nejmenší věc na světě, *caput mortuum*, *sprostá* představa, postavená proti *krásné* představě, které říkájí *Bůh*, nejvyšší bytost, ve srovnání s níž představuje hmota, hmota v jejich pojetí, kterou zभावili všeho, co tvoří její skutečnou podstatu, nevyhnutelně nejvyšší Nicotu. Oni odejmuli hmotě inteligenci, život, všechny určující vlastnosti, aktivní vztahy či síly, vůbec pohyb, bez něž by hmota neměla ani váhu, nenechali jí nic než absolutní neprůnikatelnost a nehybnost v prostoru; všechny tyto síly, vlastnosti a přirozené projevy přisoudili imaginární bytosti, vytvořené v jejich abstrahující fantazii; a později, když se změnila role, nazvali tento výplod své fantazie, tento přízrak, tohoto boha, který není ničím, „Nejvyšší bytost“; a jako nevyhnutelný důsledek prohlásili, že skutečné bytí, hmota, svět, jsou nicotou. Načež nám vážně chtějí namluvit, že tato hmota není schopna nic vytvořit, ani se sama uvést do pohybu, a v důsledku toho musela být stvořena jejich bohem.

V Dodatku,⁷ který se nachází na konci této knihy, jsem obnažil skutečné pobuřující absurdity, k nimž nevyhnutelně vede tato představa boha; jednak osobní, jako stvořitele a vládce světů; jednak zároveň neosobní, jako svého druhu božské duše, rozprostřené po celém univerzu, a představující tak jeho věčný princip; a jed-

nak také jako nekonečné a božské ideje, vždy přítomné a aktivní ve světě a projevující se neustále skrze totální materiální a konečné bytosti. Zde se omezím pouze na odkaz k jednomu bodu.

Postupný⁸ vývoj materiálního světa, stejně jako organického, animálního života a historicky postupně se rozvíjející inteligence, ať individuální, či společenská, člověka na tomto světě – to vše je dokonale pochopitelné. Je to zcela přirozený pohyb od jednoduchého ke složitějšímu, zdola nahoru či od nižšího k vyššímu; je to pohyb, který je v souladu s naším každodenním zkušeností a následkem toho také v souladu s naší přirozenou logikou, s vlastními zákony naší mysli, která, jelikož se nikdy neformuje a nerozvíjí jinak než pomocí právě těchto zkušeností, není takřkájíc ničím jiným než jeho mentální, mozkovou reprodukcí či myšlenkovým shrnutím.

Systém idealistů nám předkládá naprostý opak. Je to absolutní převrácení veškeré lidské zkušenosti a univerzálního a společného zdravého rozumu, který je základní podmínkou každého lidského dorozumění a který, sahající od tak jednoduché a tak jednoduše uznávané pravdy, že dvakrát dvě jsou čtyři, až po ty nejdokonalejší a nejkomplicovanější vědecké poznatky, nepřipouštějící ostatně nikdy nic jiného, než co obstojí před přísnou prověrkou zkušeností nebo pozorováním věcí či faktů, představuje jedinou seriózní základnu lidského poznání.

Místo aby sledovali přirozenou cestu zdola nahoru, od nižšího k vyššímu a od relativně jednoduchého ke složitějšímu, místo aby se moudře a rozumně připojili k postupnému a skutečnému pohybu od světa nazývaného anorganický ke světu organickému, rostlin-

nému, a později živočišnému, a ještě později speciálně lidskému, od hmoty chemické či od chemického bytí k hmotě živé a k živé bytosti a dále až k bytosti myslící, vydávají se idealističtí myslitelé posedlí, zaslepení a pohánění božím přízrakem, který zdědili od teologie, na cestu zcela opačnou. Postupují shora dolů, od vyššího k nižšímu, od komplikovaného k jednoduchému. Začínají s bohem, ať už jako osobou nebo jako substancí či božskou ideou, a první krok, který učiní, je strašlivý pád ze vznešených výšin věčného ideálu do bahna materiálního světa; z absolutní dokonalosti do absolutní nedokonalosti; ze sféry vymyšlené či nejvyšší bytosti do nicoty. Kdy, jak a proč se ta božska, věčná, nekonečná bytost, absolutní dokonalost, patrně znuděná sama sebou, rozhodla k tomuto zoufalému *saltu mortale*, to žádný idealista, ani teolog, ani metafyzik, ani básník nedokázal sám pochopit a ani to neměl vysvětlit laikům. Všechna minulá i současná náboženství a všechny systémy transcendentních filosofů se točí okolo tohoto jediného a nespravedlivého tajemství.⁹ Svátí mužové, jasnozřivostí nadaní zákonodárci, proroci, Mesiášové v něm hledali život a naši jen mučení a smrt. Požíralo je jako starověká sfinga, protože je nedokázali vysvětlit. Slavní filosofové, od Hérakleita a Platóna až po Descarta, Spinozu, Leibnize, Kanta, Fichta, Schellinga a Hegela, a to nemluvíme o filosofech indických, napsali hromady svazků a vytvořili systémy stejně důmyslné, jako vznešené, v nichž mimoděk přinesli mnoho krásných a velkolepých myšlenek a objevili nesmrtelné pravdy, které však zanechaly tajemství, jež bylo nejpřednějším předmětem jejich transcendentních zkoumání, stejně nepřemýšletelné, jako bylo před nimi. Protože ale veš-

keré gigantické úsilí nejúžasnějších génů, jaké svět poznal – a kteří během přinejmenším třiceti století podnikali stále znovu tuto sisyfovskou práci –, vedlo pouze k tomu, že se toto tajemství stalo ještě nepochopitelnějším, můžeme snad doufat, že se nám dnes odkryje pomocí rutiněských spekulací nějakého pedantického žáka uměle příživované metafyziky, a to v době, kdy se všichni žijí a vážní duchové odvracejí od této nejednoznačné vědy, vzešlé z usmíření, historicky nepochybně vysvětlitelného, mezi nerozumem víry a zdravým rozumem vědy?

Je očividné, že toto ohromné tajemství je nevysvětlitelné, to znamená absurdní, protože jen absurditu nelze v žádném případě vysvětlit. Je očividné, že ten, kdo je potřebuje ke svému štěstí, ke svému životu, musí přijít svůj rozum a vrátit se, když chce, k naivní, slepé a hloupé víře, abychom zopakovali s Tertuliánem a se všemi upřímně věřícími slova, která shrnují samu podstatu teologie: *Credo quia absurdum*.¹⁰ Zde tedy končí každá diskuse a nezůstává nic než triumfální stupidita víry. Brzy se však objeví jiná otázka: *Jak se může v inteligentním a vzdělaném člověku zrodit potřeba víry v takové tajemství?*

Není nic přirozenějšího než skutečnost, že víra v boha, stvořitele, vládce, soudce, pána, proklínače, spasitele a dobrodince světa se udržuje v lidu, a především ve venkovských populacích více než u městského proletariátu. Lid je naneštěstí stále ještě velice nevzdělaný; je ve své nevzdělanosti udržován systematickým úsilím všech vlád, které ji považují, nikoli bezdůvodně, za jednu z nezákladnějších podmínek své vlastní moci. Lid, zdrcený každodenní prací, postrádající volný čas,

intelektuální styky, četba, a vlastně vůbec jakékoli prostředky a dostatečnou dávkou podnětů, jež v lidech rozvíjejí myšlení, přijímá nejčastěji nekriticky a v celku náboženské tradice, které jej obklopují již od útlého věku ve všech životních situacích a jsou uměle udržovány v jeho srdci zástupem úředních širitelů zhoubných názorů všeho druhu, kněží i laiků, až se u něho promění v jistý druh mentálního a morálního návyku, příliš často dokonce silnějšího než přirozený zdravý rozum.

Je tu ještě jiný důvod, který vysvětluje a v jistém smyslu ospravedlňuje absurdní víru lidu. Tím důvodem je žalostná situace, v níž se nachází, neodvratně odsouzený ekonomickou organizací společnosti v těch nejcivilizovanějších zemích Evropy. Donucený, pokud jde o intelektuální a morální, stejně jako ekonomické podmínky, k minimální lidské existenci, uzavřený ve svém životě jako vězeň ve vězení, bez horizontu, bez výchozího disku, dokonce bez jakékoli budoucnosti, máme-li věřit ekonomům, musel by lid mít obzvláště omezeného ducha a zploštělé instinkty buržoazie, aby nepociťoval potřebu z toho všeho uniknout; možnosti uniknout jsou však tři, dvě fantastické a třetí reálná. První dvě představují kabaret a církev, hýření těla a hýření ducha; tou třetí je sociální revoluce. Odtud vyvozují, že jedině ta poslední, přinejmenším mnohem účinněji než veškerá teoretická propaganda volnomyšlenkářů, bude schopna zničit v lidu i poslední stopu náboženské víry i zhýřalé návyky, viru a návyky, které jsou spjaty těsněji, než se má za to; a nahrazením těchto současně iluzorních i brutálních potěšení z tělesných i duchovních prostopášností, jež jsou tak vytrřibené, až jsou skutečné, humanitou plně uskutečněnou v každém jednot-

livci a ve všech společně, bude mít jediné sociální revoluce tu moc zavřít současné všechny kabarety i všechny kostely.

Až do té doby bude lid, vnímán jako celek, věřit, a nemá-li pro takovou víru důvod, má na ni přijemnějším právem.

Je tu však kategorie lidí, kteří i když nevěří, musí alespoň víru předstírat. Jsou to všichni mučitelé, utlačitelé a vykořisťovatelé lidstva. Kněží, monarchové, státníci, důstojníci, veřejní i soukromí finančníci, funkcionáři všeho druhu, policisté, četníci, vězeňští dozorcí a popravčí, monopolisté, kapitalisté, vykořisťovatelé, podnikatelé a velkostatkáři, advokáti, ekonomové, politici všech barev, až do posledního prodáváče koření na trhu, všichni jednohlasně opakují Voltairova slova: „Kdyby bůh neexistoval, museli bychom si ho vymyslet.“ Neboť jak jistě chápete, lid potřebuje náboženství. To je bezpečnostní ventil.

Existuje nakonec i dosti početná kategorie duchů čestných, ale slabých, kteří jsou příliš inteligentní na to, aby brali vážně křesťanská dogmata, v detailu je popírají, ale nemají odvahy ani sílu, a ani nezbytnou odhodlanost, aby je odmítli zcela. Přenechávají vaši kritice všechny konkrétní absurdity náboženství, opovrhují všemi zázraky, ale zoufale se upínají k té zásadní absurditě, která je zdrojem všech ostatních, k zázraku, jenž vysvětluje a ospravedlňuje všechny ostatní zázraky, k existenci boha. Jejich bůh není vůbec zdatná a mocná bytost, hrubě pozitivní bůh teologie. Je to bytost mlhavá, průsvitná, iluzorní, natolik iluzorní, že když se domníváme, že jsme ji zachytili, promění se v nicotu; je to přelud, bludička, která ani neohřeje, ani neposvítí. A přesto se jí pevně drží a věří, že kdyby

zmizela, všechno by zmizelo s ní. Jsou to duše nejisté, nedůvěřivé, dezorientované v současné civilizaci, nepatří ani do přítomnosti, ani do budoucnosti, bledé přízraky, zavěšené mezi nebem a zemí, a naprosto stejnou pozicí zaujmají mezi politikou buržoazie a socialismem proletariátu. Necítí v sobě sílu ani mysllet až do konce, ani chítit, ani se rozhodnout a utrácejí zbytečně svůj čas i námahu tím, že stále usilují o smíření nesmířitelného. Ve veřejném životě se jim říká buržoazní socialisté.

Žádná diskuse s nimi ani proti nim nepřichází v úvahu. Jsou příliš chabí.¹¹

Je tu však malý počet věhlasných lidí, o nichž si nikdo nedovolí hovořit neuctivě a o jejichž pevném zdraví, síle ducha či dobré víře nikoho ani nenapadne pochybovat. Stačí uvést jen jména Mazzini, Michelet, Quinet, John Stuart Mill.¹² Úspěštilé a silné duše, velká srdce, velcí duchové, velcí spisovatelé a první z nich, Mazzini navíc ještě hrdinný revoluční obnovitel velkého národa – všichni jsou apoštoly idealismu a opovrhovateli, vášnivými odpůrci materialismu, a v důsledku toho také socialismu, ve filosofii, stejně jako v politice.

Právě proti nim je tedy třeba v této otázce diskutovat. Nejprve je možné konstatovat, že žádný z věhlasných mužů, které jsem zde jmenoval, ani žádný jiný, jakkoli málo významný idealistický myslitel našich dnů, se nezabýval ve vlastním smyslu logickou stránkou tohoto problému. Nikdo se nepokusil filosoficky rozřešit možnost toho božského *salta mortale* z věčných a čirých oblastí ducha do bahna materiálního světa. Měli snad strach zabývat se tímto neřešitelným rozporem a byli zoufalí z jeho řešení poté, co v něm největší géniové historie selhali, nebo jej již považovali za dostatečně vyřešený? To je jejich tajemství. Faktem je, že pone-

chali stranou teoretický důkaz existence boha a že z něj pouze rozvinuli jeho praktické motivy a důsledky. Zacházeli s ním všichni jako s všeobecně přijímaným faktem a jako takový se nemohl stát předmětem jakékoli pochybnosti, omezili tedy své dokazování na konstataci jeho starobylosti a oné všeobecné rozšířenosti víry v boha.

Tato impozantní jednoduše, podle mínění mnoha významných lidí a spisovatelů a – abychom citovali jen ty nejvýznamnější z nich – podle výmluvně vyjádřeného názoru Josepha de Maistre a velkého italského patriota Giuseppe Mazziniho, má větší cenu než všechny vědecké důkazy; a jestliže logika malého počtu důsledných, a dokonce velmi vlivných, avšak izolovaných myslitelů, je opačná, tím hůře, říkají, pro tyto myslitele a pro jejich logiku, neboť všeobecný souhlas a univerzální a starodávne přijetí nějaké ideje bylo vždy považováno za nepřesvědčivější důkaz její pravdivosti. Pochybujeme, že všichni lidé na světě, přesvědčení, které je rozšířeno a udržováno vždy a všude, se nemůže mýlit. Musí mít své kořeny v nutnosti, zcela vlastní samotné podstatě člověka. A jelikož již bylo konstatováno, že všichni lidé minulosti a přítomnosti věřili a věří v existenci boha, je zřejmé, že ti, kteří mají tu smělu, že o tom pochybují, ať už jsou jejich pochybnosti vedeny jakoukoli logikou, představují nenormální výjimky, obklady.

A tak je možné, aby se *starobylost* a *všeobecná rozšířenost* nějakého přesvědčení či víry stala navzdory věškeré vědě a logice dostatečným a nevývratným důkazem její pravdy. Ale proč?

Až do století Koperníka a Galileiho všichni věřili, že Slunce obíhá okolo Země. Nemýlili se snad všichni? Existuje něco starobylejšího a obecně rozšířenějšího?

šho než otroctví? Možná lidodjedství. Od historických počátků společnosti až po naše dny existovalo vždy a všude vykořisťování nucené práce mas, otroků, sluhů či námezdních dělníků nějakou vládnoucí menšinou, a také utlačování lidu církví a státem. Je z toho nutné vyvozovat, že toto vykořisťování a toto utlačování jsou nutnosti zcela vlastní existenci lidské společnosti jako takové? Máme zde tedy příklady, které ukazují, že argumentace obhajující dobrého boha nic nedokazuje.

Ve skutečnosti není nic tak rozšířené a starobylé jako nespravedlnost a absurdita, a je to naopak pravda a spravedlnost, které jsou ve vývoji lidských společností nejméně univerzální a nejmladší. To také vysvětluje trvalý historický jev neslychaných pronásledování, jimž byli a stále ještě jsou ti, kteří jako první hlásali pravdu a spravedlnost, vystavováni ze strany oficiálních představitelů, oprávněných k udržování „univerzální“ a „starobylé“ přesvědčení a podléjících se na něm, ale často také ze strany týchž lidových mas, které poté, co je naprosto utrápily, nakonec vždy jejich ideje přijmou a nechají je zvítězit.

Pro nás, materialisty a revoluční socialisty, není na tomto historickém jevu nic udivujícího ani zastráujícího. Jsme silní díky našemu svědomí, naši lásce k pravdě za všech okolností, díky vášnivě náklonnosti k logice, která sama o sobě představuje velkou sílu a mimo kterou vůbec žádné myšlení neexistuje; jsme silní díky našemu nadšení pro spravedlnost a díky naší neochvějné víře ve vítězství humanity nad každou zhovadilostí, teoretickou i praktickou; a konečně, jsme silní díky vzájemné důvěře a podpoře, již si poskytuje skromný počet těch, kteří sdílejí naše názory, sami se smiřujeme se všemi následky tohoto historického jevu, v němž

spatřujeme výraz společenského zákona, tak přírodního, nutného a neměnného jako všechny ostatní zákony, které vládnou světu.

Tento zákon je nevyhnutelným logickým důsledkem *živočišného původu* lidské společnosti; vždyť tváří v tvář všem vědeckým, fyziologickým, psychologickým i historickým důkazům, jež byly v naší době shromážděny, stejně jako tváří v tvář výkonům Němců, dobývajících Francii, které nám dnes poskytují tak pronikavý důkaz, není již skutečně možné pochybovat o realnosti tohoto původu. Avšak v okamžiku, kdy přijmeme tento živočišný původ, vše se vysvětluje. Historie se nám poté jeví jako revoluční negace minulosti, někdy pomalá, apatická, ospalá, někdy vášnivá a mocná. Spočívá právě v postupné negaci prvotní živočišnosti člověka rozvojem jeho lidskosti. Člověk, divoké zvíře, bratranec gorily, vzešel z hluboké tmy živočišných pudů, aby dospěl ke světlu ducha, což zcela přírodním způsobem objasňuje všechna jeho minulá bloudění a částečně nás smiřuje s jeho současnými chybami. Vyšel z animalního otroctví a cestou skrze otroctví boží končí přechod od své živočišnosti k lidskosti a kráčí dnes vstříc dobytí a uskutečnění své lidské svobody. Z toho vyplývá, že starobylost nějaké víry, ideje, sama o sobě vůbec nic nedokazuje, ba naopak, vede nás nutně k podezření. Neboť za námi je naše živočišnost a před námi naše humanita a osvětlení člověka, jediná věc na světě, která nás může zahrát a posvítit nám na cestu, jediná věc, která nás může emancipovat, dodat nám důstojnost, učinit nás svobodnými, šťastnými a dosáhnout sbratření mezi námi všemi, toto osvětlení není nikdy na počátku, ale vzhledem k době, ve které žijeme, je vždy na konci dějin. Neohlížeje se tedy nikdy zpět, hledíme vždy do-

předu, neboť vpředu je naše slunce a naše záchrana; a máme-li si to dovolit, je-li užitečné, je-li nezbytné obracet se zpět, abychom studovali naši minulost, pak pouze proto, abychom zjistili, čím jsme byli a čím už být nemusíme, čemu jsme věřili, co jsme si mysleli a čemu už nadále věřit nemusíme, ani myslet si to nemusíme, a co jsme dělali a co už nikdy nemusíme dělat.

Tolik tedy o *starobylosti*. Pokud jde o *všobecnou rozšířenost* nějakého omylu, dokazuje to pouze jednu věc: podobnost, ne-li dokonce naprostou totožnost lidské povahy ve všech dobách a ve všech částech světa. A je-likož se zjistilo, že všechny národy, ve všech obdobích svého života, věřily či ještě věří v boha, musíme z toho prostě vyvodit, že božská idea, vycházející z nás samotných, je historicky nutným omylem ve vývoji lidstva, a ptát se, proč a jak se v dějinách objevila a proč ji naprostá většina lidského rodu přijímá ještě dnes jako pravdivou?

Dokud nebudeme umět vyloužit, jakým způsobem idea nadpřirozeného světa či idea boha vznikla a nevyhnutelně musela vzniknout během historického vývoje lidského vědomí, můžeme být sice vědecky přesvědčeni o absurdnosti této ideje, ale nedokážeme ji nikdy vyhladit z mínění většiny, protože nebudeme nikdy schopni zasáhnout skutečné hlubiny lidského bytí, kde se zrodila, a zde, odsouzení k neplodnému zápasu bez východiska a bez cíle, budeme se muset vždy spokojit jen s povrchním bojem s bezpočtem jejich projevů, jejichž absurdita, sotva jednou poražena úderem zdravého rozumu, brzy se znovu objeví v nové a neméně intenzivní formě. Dokud zůstane kořen všech těchto absurdit, které sužují svět, tedy víra v boha, nedotčen, nepřestanou z něj nikdy vyražet nové výhonky. Dnes se

takto v některých kruzích vyšší společnosti začíná na troskách křesťanství usazovat spiritismus.

Není to jen v zájmu mas, je to v zájmu našeho zdravého rozumu, snažit se porozumět historické genezi ideje boha, posloupnosti příčin, které tuto ideu rozvinuly a vytvořily ve vědomí lidí. Marrně bychom o sobě říkali a byli přesvědčeni, že jsme ateisté: dokud jsme nepochopili tyto příčiny, zůstáváme stále více či méně ovládnáni výtkřiky tohoto univerzálního vědomí, jehož tajemství jsme dosud neodhalili; a vzhledem k přirozené slabosti i toho nejsilnějšího jednotlivce vůči všemocnému vlivu společenského prostředí, které jej obklopuje, vystavujeme se vždy nebezpečí, že se dříve či později zřítíme do propasti náboženské absurdity. Případy těchto potupných konverzí jsou v současné společnosti časté.

Uvedl jsem hlavní praktický důvod, proč ještě dnes působí náboženská víra takovou mocí na masy. Tyto mystické sklony u nich neoznačují ani tak odchýlení ducha, jako spíše nespokojenost srdce. Je to instinktivní a zanicený protest lidské bytosti proti omezenosti, všednosti, bolesti a hanbě ubohé existence. Proti této nemoci, jak jsem již řekl, existuje pouze jediný lék, a tím je sociální revoluce.

V předchozím dodatku jsem se snažil ukázat příčiny, které řídily historický zrod a vývoj náboženských přeludů ve vědomí člověka. Zde bych chtěl pojednat tuto otázku existence boha či božského původu světa pouze z hlediska její morální a společenské užitečnosti a o teoretických důvodech této víry tedy řeknu jen několik slov, abych lépe ozřejmil svou myšlenku.

Všechna náboženství se svými bohy, polobohy a pro-

roky, se svými mesiáši a svatými, byla vytvořena důvěřivou fantazií lidí, kteří ještě nedosáhli plného rozvoje a plného ovládnutí svých rozumových schopností; v důsledku toho není náboženské nebe ničím jiným než klamnou iluzí, v níž člověk přivedený do vytržení nevědomostí a vírou nachází svůj vlastní obraz, avšak zvěštěný a převrácený, takřkajíc *zbožštěný*. Dějiny náboženství, dějiny zrození, velikosti a úpadku bohů, které postupně následovaly v lidské víře, nejsou ničím jiným než vývojem inteligence a kolektivního vědomí lidí. V té míře, v jaké během postupného chodu dějin odkrývali buď sami v sobě, nebo ve vnější přírodě nějakou sílu, vlastnost, nebo dokonce jakoukoli výraznou vadu, připisovali ji svým bohům, když ji zveličili, přehnali nad veškerou míru, jako to běžně dělají děti, ve své náboženské fantazii. Díky této prostotě a zbožné šlechetnosti věřících a důvěřivých lidí se nebe obohatilo kořistí ze země a nutným důsledkem toho bylo, že čím bohatším se stávalo nebe, tím chudší a ubožejší byla země. Jakmile bylo jednou božstvo nastoleno, bylo přirozeně prohlášeno za příčinu, důvod, vládce i absolutního dárce všech věcí: svět již nebyl ničím, božstvo bylo vším; a člověk, jeho pravý stvořitel, poté co jej bezděčně vylovil z nicoty, před ním poklekl, uctíval jej a sám sebe prohlásil za jeho výtvar a otroka.

Křesťanství je přesně takovým typickým náboženstvím, protože vystavuje a předvádí v její plnosti podstatu, pravou povahu všech náboženských systémů, již je *zbláznění, ujařmení a pokoření lidstva ve prospěch božstva*.

Bůh je vším, reálný svět a člověk nejsou ničím. Bůh je pravda, spravedlnost, dobro, krása, moc a život, člověk je lež, nespravedlnost, zlo, ohyzdnost, bezmocnost

a smrt. Bůh je pán, člověk je otrok. Neschopen sám nalézat spravedlnost, pravdu a věčný život, nemůže k tomu všemu dospět jinak než pomocí božského zjevení. Ale kdo říká zjevení, říká i zvěstovatelé, mesiáši, proroci, kněží a zákonodárci, inspirovaní samotným bohem; a ti, uznání jednou za představitele božstva na zemi, za svaté vychovatele lidstva, vyvolené samotným bohem k tomu, aby lidstvo přivedli na cestu ke spasení, musí nutně vykonávat absolutní moc. Všichni lidé se jim musí neomezeně a pasivně podřídit, neboť proti božskému Rozumu není možné postavit rozum lidský a proti božské Spravedlnosti neznamená pozemská spravedlnost vůbec nic. Lidé jsou otroky boha, a musí proto být také otroky církve a státu, *neboť stát je církev posvěcen*. To pochopilo ze všech náboženství, která existují nebo která kdy existovala, křesťanství lépe než ostatní, nevymínaje ani dávná východní náboženství, jež mimoto zahrnovala pouze vybrané a privilegované národy, zatímco křesťanství si nárokuje zahrnout celé lidstvo; a ze všech křesťanských sekt právě římský kato-licismus vyhlásil a realizoval tento záměr do nejzazších důsledků. Proto je křesťanství absolutní, poslední náboženství a proto je apoštolská církev římská ta jediná důsledná, legitimní a božská církev.

Metafyzikové a náboženští idealisté, filosofové, politici či básníci nechtě tedy promínou: *Idea boha v sobě nese vzdání se lidského rozumu a lidské spravedlnosti, je tou nejtrozhodnější negací lidské svobody jak v teorii, tak v praxi.*

Ledaže bychom si tedy přáli ztročnění a poníženi lidí, jak o to usilovali jezuité, jak si to přáli „momiars“, pietisté a protestantští metodisté, jinak nemůžeme, nesmíme učinit sebedmenší ústupek ani bohu teologie, ani

bohu metafyziky. Neboť kdo v této mystické abecedě začne s tím, že řekne A, skončí nevyhnutelně u Z, a kdo chce uctívat boha, musí dát stranou dětinské iluze a sta- tečně popřít svou svobodu a lidskost.

Ještěliže bůh existuje, člověk je otrokem; ovšem člověk může a musí být svobodný: bůh tedy neexistuje.

Vyzýváme každého, aby vystoupil z tohoto bludného kruhu; nyní si může vybrat.

Je nutné připomínat, jak mnoho a jakým způsobem všechna náboženství ohlupují a korumpují národy? Zabíjejí v nich rozum, principiální nástroj lidské eman- cipace, a uvádějí je do stavu slabomyslnosti, základní podmínky jejich ztročnění. Hanobí lidskou práci a dělají z ní znak a zdroj služebnosti. Ubíjejí pojem a cítění lidské spravedlnosti a vždy vychylují její rovnováhu na stranu vítězných darebáků, privilegovaných příjemců boží milosti. Zabíjejí lidskou hrdost a důstojnost a pod- porují pouze podlézavce a prostáčky. Dusí v srdci lidí každý cit lidského bratrství a vyplňují je namísto toho boží krutostí.

Všechna náboženství jsou krutá, všechna jsou zalo- žena na krvi; neboť všechna v zásadě odpovídají ideji oběti, to jest neustálého obětování lidstva nenasytné pomstychtivosti božstva. V tomto krvavém mysteriu je člověk vždy obětí a kněz, také člověk, ale člověk privile- govaný, je božím katem. To nám vysvětluje, proč kněží všech náboženství, i těch nejdokonalejších, nejlidštěj- ších, nejmírnějších, mají téměř vždy na dně svého srd- ce – a ne-li v srdci, pak ve své představivosti, ve své mys- li (a dobře víme, jaký ohromný vliv mají jedno i druhé na lidská srdce) – něco krutého a krvavělačného.

To vše vědí dnešní naši slavní idealisté lépe než kdokoli jiný. Jsou to učené mužové, kteří poznávají své dějiny srdcem; a protože jsou současně také žijícími lidmi, velikými duchy, prostoupenými věrnou a hlubokou láskou pro blaho lidstva, všechny tyto zhoubné skutky a zločiny náboženství proklínají a zlořečí jim s nedostiznou výmluvností. Rozhořčeně popírají jakoukoli solidaritu s bohem zjevenými náboženstvími a se všemi jeho minulými i současnými představiteli.

Bůh, kterého uctívají nebo kterého si myslí, že uctívají, se pečlivě odlišuje od reálných bohů historie tím, že není v žádném případě skutečným bohem, není žádným způsobem určený, ani teologicky, ani metafyzicky. Není to ani Robespierova a Rousseauova Nejvyšší bytost, ani Spinozův panteistický bůh, a dokonce ani imanentní a zároveň transcendentní a značně dvojnásobný bůh Hegelův. Dávají si dobrý pozor, aby mu neposkytli jakékoli pozitivní určení, neboť velmi dobře tuší, že každé určení by jej podrobilo rozkladnému působení kritiky. Neříkají tedy, zda je bohem osobním či neosobním, zda stvořil svět či nikoli; nemluví dokonce ani o jeho božské prozřetelnosti. To všechno by jej mohlo kompromitovat. Spokojují se s tím, že říkají: „Bůh“, a nic víc. Ale čím je tedy ten jejich bůh? Není to dokonce ani idea, je to aspirace.

Je to druhové jméno pro vše, co se jim zdá velké, dobré, krásné, vznešené, lidské. Ale proč tedy neříkají „Člověk“? No ovšem! Je to proto, že Vilém Pruský a Napoleon III. a všichni jim podobní jsou také jen lidé; a právě to je uvádí do značných rozpaků. Skutečné lidstvo představuje samo o sobě smíšeninu všeho, toho nejvznešenějšího a nejkrásnějšího s tím nejhaněbnějším a nejošklivějším na světě. Jak se s tím mají vy-

rovnat? Jedno tedy nazvou *božským* a druhé *zvířecím* a představují si božskou a zvířecost jako dva póly, mezi které umístí lidstvo. Nechtějí nebo nemohou pochopit, že tyto tři termíny tvoří jednotu, a že když je od sebe oddělí, pak je zničí.

Idealisté nejsou příliš silní v logice a bylo by možné říci, že jí opovrhují. Právě to je odlišuje od panteistických a deistických metafyziků a jejich idejí, to vtiskuje charakter praktického idealismu, čerpajícího své inspirace mnohem méně z přísného rozvíjení myšlenek, a mnohem více ze zkušenosti, řekl bych dokonce z životních pocitů, jak historických a kolektivních, tak individuálních. Jejich propagandě to dodává zdání hojnosti a vítální síly, ale je to pouhé zdání; neboť život sám se tu stává neplodným, protože je paralyzován logickým rozporem.

Rozpor spočívá v tom, že chtějí boha, a zároveň chtějí lidskost. Uminili si dát dohromady tyto dva termíny, které jakmile byly jednou odděleny, mohou se znovu setkat jen proto, aby se navzájem zničily. Jedním dechem říkají: „Bůh a svoboda člověka“; „Bůh a důstojnost a spravedlnost a rovnost a bratrství a blahobyt všech lidí“, aniž by se starali o nevyhnutelnou logiku, v souladu s níž platí, že existuje-li bůh, je nutné věčným páнем, nadřazeným a absolutním, a existuje-li tento pán, pak člověk je otrok; avšak je-li člověk otrok, nejsou pro něj spravedlnost, ani rovnost, ani bratrství, ani blahobyt možné. Klidně si mohou, v rozporu se zdravým rozumem a se všemi historickými zkušenostmi, představit boha, oživeného tou nejněžnější láskou k lidské svobodě, ale pán, ať dělá cokoli a ať je, jakkoli chce, benevolentní, zůstává nicméně vždy páнем a jeho existence nutně implikuje zotročení všech, kteří se nachá-

ze) pod ním. Pokud tedy existuje bůh, má k dispozici jen jediný prostředek, jímž by mohl posloužit svobodě člověka: přestat existovat.

Jako žárlivý milovník lidské svobody, považující ji za absolutní podmínku všeho, co na lidskosti obdivujeme a respektujeme, obracím tedy Voltairovo prohlášení a říkám, že *kdyby bůh skutečně existoval, museli bychom ho odstranit.*

Přísna logika, která mi diktuje tato slova, je příliš očitá, takže není třeba, abych dále rozvíjel tuto argumentaci. A zdá se mi nemožné, že by slavní mužové, jejichž jména jsem citoval, tak slavní a zcela právem uznávaní, nebyli sami dotčeni a nijak nepocítovali rozpor, v němž vězí, když mluví zároveň o bohu a o lidské svobodě. Aby se tomu vyhnuli, musí si tedy myslet, že tato nedůslednost v logice či neoprávněná výjimka v uvažování je *prakticky* nezbytná pro samo dobro lidstva.

Možná také, že když mluví o *svobodě* jako o něčem, co je pro ně velmi účtyhodné a drahé, rozumějí ji úplně jinak, než jak svobodu chápeme my ostatní, materialisté a revoluční socialisté. Ve skutečnosti o ní nemluví, aniž by k ní okamžitě připojili jiné slovo, slovo *autorita*, což je termín i věc sama, které z hloubi srdce nenávidíme.

Co je autorita? Je to nevyhnutelná moc přírodních zákonů, které se projevují ve zřetězení a nevyhnutelné následnosti jevů, jak ve fyzikálním světě, tak ve společnosti? Vzpouira proti těmto zákonům je ve skutečnosti nejen zapovězena, ale je zcela nemožná. Může se stát, že jim nerozumíme nebo že je ještě neznáme, ale nemůžeme jim vypovědět poslušnost, protože ustávají samotný základ a podmínky naší existence; obklo-

pují nás, pronikají námi, vládnou všem našim pohybům, našim myšlenkám i našim činům; dokonce i když si myslíme, že se jim nepodřizujeme, nečiníme nic jiného, než že předvádíme jejich všemocnost.

Ano, jsme absolutně otroky těchto zákonů. Ale na tomto otroctví není nic ponižujícího, či přesněji vůbec zde nejde o otroctví. Neboť otroctví předpokládá vnějšího pána, zákonodárce, který se nachází mimo toho, komu vládne, zatímco tyto zákony nejsou mimo nás: jsou to naše vlastní, vnitřní zákony, ustavují naše bytí, jak tělesné, tak rozumové a morální; žijeme, dýcháme, jednáme, myslíme, přejeme si něco jen díky nim. Mimo ně nejsme nic, *nejsme vůbec*. Odkud by nám tedy plynula možnost či vůle bouřit se proti nim?

Tváří v tvář přírodním zákonům má člověk jedinou možnou svobodu: uznat je a dále je využívat v souladu s cílem kolektivní i individuální emancipace a humanizace, o něž člověk usiluje. Jsou-li jednou poznány a uznány, vládnou tyto zákony jistou autoritou, která není pro většinu lidí nikdy předmětem diskuse. Člověk musí být například blázen nebo teolog, či alespoň metafyzik, právník anebo buržoazní ekonom, aby se bouřil proti zákonu, podle něhož 2 x 2 jsou 4. Musí mít velkou víru, aby si představil, že v ohni neshoří nebo že se neutopí ve vodě, ledaže by se uchýlil k nějakému úskoku, jenž bude ovšem nutně založen na nějakém jiném přírodním zákonu. Avšak tyto vzpoury, přesněji bláznivé představy nemožné vzpoury či pokusy o ni, představují pouze poměrně řídkou výjimku; neboť obecně lze říci, že většina lidí se ve svém každodenním životě nechává téměř absolutně vést zdravým rozumem, což znamená souborem obecně uznávaných přírodních zákonů.

Naneštěstí mnohé přírodní zákony, které již byly zjištěny a vědou jako takové uznány, zůstávají pro lidové masy neznámé díky péči těch poručnických vlád, které existují, jak se nám říká, jen pro dobro svého lidu. A je tu ještě jiná obtíž: totiž že většina přírodních zákonů, které jsou vlastní rozvoji lidské společnosti a které jsou všechny stejně nutné, neměnné a nevyhnutelné jako zákony, jež vládnu fyzikálnímu světu, nebyly patřičně zjištěny a uznány samotnou vědou.

Jednou budou uznány, nejdříve vědou a poté prostřednictvím širokého systému lidového vzdělání a výchovy přejdou z vědy do vědomí všech a otázka svobody bude zcela vyřešena. I ti nejzarputilejší autoritáři musí uznat, že poté už nebude třeba ani politická organizace, ani politické vládnutí, ani politické zákonodárství, tři věci, které vycházejí buď z vůle suveréna, nebo z hlasování parlamentu, zvoleného na základě všeobecného hlasovacího práva, a měly by být dokonce i v souladu se systémem přírodních zákonů – což nikdy nastalo a nikdy nastat ani nemůže –, jsou vždy stejně zhoubné a škodlivé svobodě lidových mas, protože jim vnucují systém vnějších, a v důsledku toho despotic-
kých zákonů.

Svoboda člověka spočívá výhradně v tom, že člověk posluhává jen přirozené zákony, protože je uznává *sám od sebe* jako takové, a nikoli proto, že jsou mu zvnějšku vnuceny cizí vůlí, jakoukoli, ať božskou, či lidskou, kolektivní, nebo individuální.

Představme si akademii učenců, složenou z nejslavnějších představitelů vědy; předpokládejme, že by tato akademie byla pověřena zákonodárstvím, organizační společností a že by se inspirovala pouze čistou láskou k pravdě, jež by jí diktovala jen zákony v doko-

nalém souladu s nejnovejšími objevy vědy. I tak jsem přesvědčen, že by takové zákonodárství a taková organizace byly nestvůrností, a to ze dvou důvodů. Prvním z nich je, že lidská věda je vždy nutně nedokonalá a že porovnáme-li to, co již odhalila, s tím, co jí ještě zbývá odhalit, můžeme říci, že je stále ještě v kolébce. Takže kdybychom chtěli přinutit praktický život, jak kolektivní, tak individuální, aby se přizpůsobil striktně a výhradně posledním výdobytkům vědy, oddělili bychom tím společnost, stejně jako jednotlivce, k utrpení mučedníka na Prokrustově loži, které by brzy skončilo tím, že by ty vědecké poznatky rozprášil a zadržel, neboť život zůstává vždy nekončící bohatší než věda.

Druhý důvod je tento: společnost, která by se řídila zákony, pocházejícími z vědecké akademie, nikoli proto, že by sama pochopila jejich racionální charakter – v takovém případě by se však existence akademie stala zbytečnou –, nýbrž protože by jí tyto zákony, vycházející z akademie, byly vnucovány jménem vědy, která by byla uctívána bez porozumění, taková společnost by nebyla společností lidí, ale hovad. Bylo by to jen druhé opakování ubohé republiky Paraguay, která tak dlouho dovolila, aby jí vládli jezuiti. Taková společnost brzy nevyhnutelně upadá na nehlubší stupeň slabomyslnosti.

Je tu však ještě třetí důvod, který činí takovou vládu nemožnou. Neboť každá vědecká akademie, vybavená touto takřkajícím absolutní suverenitou, ať už by byla složená z těch nejslavnějších mužů, skončila by nevyhnutelně a velmi brzy sama tím, že by se zkorumpovala morálně i intelektuálně. Taková je již dnes, s tím málem privilegií, která jsou jim propůjčována, historie všech

akademii. I největší vědecký génius v okamžiku, kdy se stane akademikem, úředním, patentovaným vědcem, neodvratně ochabne a propadne pokušení. Ztratí svou spontánnost, svou revoluční smělost a nezkrotnou a divokou energii, jež charakterizuje povahu těch největších géníů, vždy povolanych zničit zastaralé světy a položit základy světů nových. To, co ztratil na síle svého myšlení, získá nepochybně na uhlazenosti, utilitární a praktické moudrosti. Zkrátka korumpuje se.

Výsadám a všem privilegovaným postavením je vlastně, že zabíjejí ducha a srdce lidí. Člověk privilegovaný, ať už politicky či ekonomicky, je člověk intelektuálně a morálně zkažený. Zde máme sociální zákon, který nepřipouští žádnou výjimku a který se aplikuje stejně na celé národy jako na třídy, společenství a jednotlivce. Je to zákon rovnosti, nejvyšší podmínky svobody a lidskosti. Hlavním cílem této knihy je rozvinout tento zákon a demonstrovat jeho pravdu ve všech projevech lidského života.

Vědecký sbor, jemuž by byla svěřena vláda nad společností, by brzy skončil u toho, že by se již nevěnoval žádné vědě, nýbrž úplně jiné věci; a tou věcí by bylo, tak jako v případě každé upevněné moci, zajistit si věčné trvání tím, že společnost přesvědčí, aby se svěřila čím dál tím hloupější, ale v důsledku toho čím dál nezbytnější péči jeho vlády a řízení.

Avšak to, co platí pro vědecké akademie, platí úplně stejně pro všechna ústavodárná a zákonodárná shromáždění, dokonce i pro ta, která vzešla ze všeobecného volebního práva. Je pravda, že ta naposledy jmenovaná mohou obnovovat své složení, to jim však nebrání, aby se za několik let nezformovala ve sbor faktický, nikoli však na základě práva privilegovaných politiků, kteří

tím, že se věnují výhradně řízení veřejných záležitostí, utvoří nakonec jistý druh politické aristokracie či oligarchie. Viz Spojené státy americké a Švýcarsko.

Takže – žádná vnější zákonodárství a žádnou autoritu, kdy navíc jedno je neoddělitelně spojeno s druhým a obojí směřuje k ztrocení společnosti a ke zhroždění samotných zákonodárců.

Plyne z toho, že odmítám každou autoritu? Taková myšlenka je mi cizí. Když se jedná o boty, odkazují k autoritě ševce; jedná-li se o dům, kanál či železnici, poradím se o tom s architektem nebo s inženýrem. U takového specializovaného vědění se obracím k tomu či onomu učenci. Nenechám si však ani od ševce, ani od architekta, ani od učence nic vnucovat. Svobodně a s veškerou úctou, kterou si zasluhují jejich inteligence, jejich charakter a jejich vědomosti, jim naslouchám, ovšem vyhrazuji si vždy nepopiratelné právo na kritiku a ověření. Nespokojím se s tím poradit se pouze s jednou odbornou autoritou, radím se s několika; srovnávám jejich názory a vybírám si ten, který se mi zdá nejsprávnější. Nepovažuji však žádnou autoritu za neomylnou, dokonce ani ve zcela speciálních otázkách; proto ať už cítím jakýkoli respekt k čestnosti a upřímnosti toho či onoho jedince, absolutní víru nemám v nikoho. Taková víra by byla osudná pro můj rozum, pro mou svobodu a vůbec pro úspěch mých snah; okamžitě by mne proměnila v hloupého otroka a nástroj vůle a zájmů druhého.

Jestliže se skláním před autoritou odborníků a jestliže prohlašuji, že jsem připraven do jisté míry a po dobu, která se mi zdá nutná, následovat její zjištění a dokonce i vedení, je to proto, že tato autorita mi není nikým vnu-

cována, ani lidmi, ani bohem. Jinak bych ji s hrůzou odmítl a její vedení a její vědomosti bych poslal k čertu, protože jsem si jist, že bych za droby lidské pravdy, obalené množstvím lží, které by mi mohli nabízet, zaplatil ztrátou své svobody a důstojnosti.

Skláním se před autoritou odborně vzdělaných mužů, protože mi to vnucuje můj rozum. Jsem si vědom toho, že mohu do všech detailů a do všech rozpracování obsáhnout jen velice malou část lidského vědění. Ani ta nejvyšší inteligence nestačí obsáhnout vše. Z toho plyne, pro vědu stejně jako pro průmysl, nutnost dělbý práce a spolčování kvůli práci. Přijímám a dávám takový je lidský život. Každý je v jisté míře vůdčí autoritou a jinde je zase autoritou veden. Neexistuje tedy žádná pevná a trvalá autorita, ale pouze neustálá změna vzájemné, dočasné, a především dobrovolné autority a podřízenosti.

Tentýž důvod mi brání uznat pevnou, trvalou a univerzální autoritu, protože neexistuje žádný univerzální člověk, člověk, který by byl schopen obsáhnout v tom bohatství detailů, bez něhož využití vědění v životě není vůbec možné, všechny vědy a všechna odvětví společenského života. A kdyby snad taková univerzalita někdy mohla dojít uskutečnění v jediném člověku a on by ji chtěl využít k tomu, aby nám vnucoval svou autoritu, bylo by nutné takového člověka ze společnosti vyhnat, protože by jeho autorita nevyhnutelně omezovala všechny ostatní a odsuzovala by je k otroctví a slaboduchosti. Nemyslím si, že by společnost měla zacházet tak špatně s geniálními lidmi, jako to činila dosud. Ale nemyslím si ani, že by je měla příliš přeceňovat, ani by jim neměla připisovat mnoho privilegií či nějakých výlučných práv; a to ze tří důvodů: především proto, že se

již příliš často stalo, že byl za geniálního člověka považován kdejaký šarlatán; dále proto, že díky takovému systému privilegií může společnost proměnit v šarlatána i opravdového génia, demoralizovat jej a nechat jej zhloupnout; a konečně proto, že tak si společnost sama stanoví despotického vládce.

Vše ještě jednou shrnu. Přiznali jsme tedy absolutní autoritu vědě, protože věda má za svůj předmět jediné duchovní reprodukci, tak promyšlenou a také systematickou, jak je jen možné, přírodních zákonů, které jsou vlastně jak materiálnímu, tak morálnímu a intelektuálnímu životu fyzického světa i světa společnosti, přičemž tyto dva světy nepředstavují ve skutečnosti nic jiného než jeden jediný a stejný přirozený svět. Vedle této autority, jediné legitimní, neboť je racionální a shoduje se s lidskou svobodou, prohlášíme všechny ostatní autority za živé, nahodilé, despotické a zhoubné.

Uznáváme absolutní autoritu vědy, ale popíráme neomylnost a univerzálnost představitelů vědy. V naší církvi – mohu-li na okamžik použít tento výraz, který jinak nenávidím; církve a stát jsou dvě věci, které jsou mi z duše protivné –, tedy v naší církvi, tak jako v církvi Krista, a to vědu; a jako protestanti, dokonce ještě důsledněji než protestanti, nehodláme strpět ani papeže, ani koncily, ani konkláve neomylných kardinálů, ani biskupy, a dokonce ani kněží. Náš Kristus se liší od protestantského a křesťanského Krista v tom, že ten křesťanský je zosobněné bytí a ten náš je neosobní; křesťanský Kristus, již hotový, dokončený ve věčné minulosti, se představuje jako dokonalá bytost, zatímco dokončení a dokonalost našeho Krista, vědy, leží vždy v budoucnosti: což se rovná tvrzení, že jí nebude dosaženo

nikdy. Uznáváme-li tedy jako absolutní autoritu pouze *absolutní vědu*, naši svobodu tím nijak nezavazujeme.

Termínem „absolutní věda“ rozumím vědu skutečně univerzální, která by ideálně reprodukovala univerzum v jeho úplnosti a do všech jeho nekonečných podrobností, systémů či souhrů všech přírodních zákonů, které se projevují v nepřetržitém vývoji světa. Je zřejmé, že tato věda, vznešený předmět veškerého snažení lidského ducha, se ve své absolutní úplnosti nikdy neuskuteční. Náš Kristus tedy zůstane věčně nedokončený, což musí nutně značně krotit pýchu jeho oprávněných představitelů mezi námi. Proti tomuto bohu synu, ve jménu kterého by nám chtěli vnucovat svou nadutou a pedantskou autoritu, se dovoláváme boha otce, jímž je reálný svět, skutečný život, kterého je on pouhým velice nedokonalým výrazem, zatímco my – reálné, živé, pracující, bojující, milující, dýchající a trpící bytosti – jsme jeho bezprostředními představiteli.

Avšak tím, že odmítáme absolutní, univerzální a neomylnou autoritu lidí vědy, skláníme se dobrovolně před úctyhodnou, nicméně relativní, zcela pomíjivou a velice omezenou autoritou představitelů speciálních věd, přičemž nepožadujeme nic více, než se s nimi střídavě poradit, a budeme velmi vděční za takové přesné informace, které nám budou ochotni poskytnout, pod podmínkou, že zase oni budou ochotni přijmout od nás poučení o věcech či situacích, o kterých víme více než oni; a obecně nežádáme nic více než sledovat, jak na nás lidé, obdaření velkým věděním, velkou zkušeností, velkým duchem, a především velkým srdcem, mají zcela přirozený a legitimní vliv, svobodně přijímaný a nikdy nevnucovaný jménem nějaké oficiální autority, ať už nebeské nebo pozemské. Pripouštíme

každou přirozenou autoritu a všechna působení faktů, žádný vliv práva; neboť každá autorita nebo každé působení práva, jsou-li oficiálně jako takové vnucované, stávají se brzy útlakem a lži a neomylně by nás dovedly, jak jsem doufám dostatečně prokázal, k otroctví a k absurditě.

Odmítáme zkrátka každé zákonodárství, každou autoritu a každý privilegovaný, předepsaný, oficiální a zákonný vliv, dokonce i kdyby vycházel ze všeobecného hlasovacího práva, neboť jsme přesvědčeni, že tyto věci nemohou nikdy skončit jinak, než že se obrátí ve prospěch vládnoucí a vykořisťující menšiny, proti zájmům podmaněné většiny.

Právě v tomto smyslu jsme skutečně anarchisty.

Moderní idealisté chápou autoritu naprosto jiným způsobem. Třebaže jsou osvobozeni od tradičních předpokladů všech existujících náboženství, připisují této ideji autority absolutní, božský smysl. Tato autorita není v žádném případě autoritou záračně zjevené pravdy ani autoritou pravdy přísně a vědecky dokázané. Je založena v malé míře na zdánlivě filosofické argumentaci a v daleko větší míře na vágní náboženské víře, na množství idealizovaného, abstraktně poetického citění. Jejich náboženství je jakoby poslední pokus o zbožštění všeho toho, co ustavuje lidskou humanitu.

To je v naprostém protikladu k tomu, o co se zde snažíme. Věříme, že s ohledem na lidskou svobodu, důstojnost a blahobyt máme povinnost odebrat nebi bohatství, které bylo v jeho jménu ukradeno zde na zemi, abychom je zemi opět vrátili; zatímco oni by naopak chtěli, usilující o to spáchat poslední hrdinskou náboženskou krádež, nebe znovu obnovit, resti-

šen za neschopného vůbec někdy složit zkoušky, povznést se k vědění svých učitelů a obejít se bez jejich dohledu, to jest lid.¹⁴ Stát se již nebude nazývat Monarchie, bude se nazývat Republika, ale nebude o nic méně státem, to znamená úředně a podle předpisů státním poručnictvím menšiny kompetentních lidí, *lidí ctivostného génia či nadání*, kteří budou dohlížet na to velké, nenapravitelné a zlobivé dítě, jímž je lid, a řídit jeho chování. Profesori školy a funkcionáři státu se budou nazývat republikáni; nebudou však o nic méně opatrovníky, pastýři, a lid zůstane tím, čím vždy až dosud byl, stádem. Pozor tedy na stříhače vlny, neboť tam, kde je stádo, budou vždy nutné také stříhači vlny a jiní vyžírkové.

Lid bude v tomto systému věčným školákem a učedníkem. Navzdory své suverenitě, zcela fiktivní, bude i nadále sloužit jako nástroj myšlení a vůle, a následně také zájmů, jež nebudou jeho vlastní. Mezi takovou situací a tím, co my nazýváme svoboda, zeje ohromná propast. Půjde tu o staré známé utlačování a otroctví, jen v nových formách; a tam, kde je otroctví, je i bída, zhovadění, skutečná *materializace* společnosti, jak privilegovaných tříd, tak mas.

Zbožněním lidských věcí dospějí idealisté vždy k triumfu hrubého materialismu. A to z jednoho velice prostého důvodu: božstvo se vypaří a vznese se do své domoviny, do nebe, a na zemi ve skutečnosti zůstane jen hrubost.

Ano, idealismus v teorii má za nevyhnutelný důsledek ten nejhrubší materialismus v praxi; jistě ne pro ty, kteří ho v dobré víře hlásají – pro ně je běžným výsledkem, že vidí všechny své snahy stížené neplodností –, ale pro ty, kteří usilují o uskutečnění svých receptů na život, pro

celou společnost, pokud se nechá ovládat idealistickými doktrínami.

Abychom tento všeobecný fakt, který se může zdát v prvním okamžiku zvláštní, ale který se přirozeně vysvětlí, když o něm dále uvažujeme, prokázali, na to nám nechybí historické doklady.

Stovnejmě dvě poslední civilizace antického světa, řeckou a římskou. Která civilizace byla nejmaterialističtější, nepřirozenější ve svém východisku a nejbližší humanistickému ideálu ve svých důsledcích? Civilizace řecká. A která civilizace měla naopak ve svém východisku nejabstraktnější ideál, obětovala materiální svobodu člověka ideální svobodě občana, reprezentované abstrakcí juristického práva, a přirozený vývoj lidské společnosti obětovala abstrakci státu a byla nejbrutálnější ve svých důsledcích? Nepochybně civilizace římská. Je pravda, že řecká civilizace, stejně jako všechny civilizace antické, včetně té římské, byla výlučně nacionální a jejím základem bylo otrokářství. Ale navzdory těmto dvěma obrovským historickým vadám jako první pochopila a realizovala ideál humanity; úspěch-tila a skutečně idealizovala život lidí; proměnila lidské stádo ve svobodné společenství svobodných lidí; pomocí svobody stvořila nesmrtelné vědy, umění, básnictví, filosofii a první pojetí vzájemné lidské úcty. Se svobodou politickou a sociální umožnila i zrod svobody myšlení. A na konci středověku v epoše renesance stačilo, když několik Řeků, kteří emigrovali z Byzance, s sebou do Itálie přineslo některé nesmrtelné knihy, aby život, svoboda, myšlení a humanita vystoupily z temné kobky katolicismu a byly znovu oživeny. Osvobození člověka, lidská emancipace, to je právě jméno řecké civilizace. A jméno civilizace římské? Je jím dobovvač-

POZNÁMKY

¹ Něco o tom vím. Jsou to již téměř čtyři roky, co jsem terčem těch nejhanebnějších útoků, nejdopornějších obvinění a nejsprostších pomluv ze strany nejvlivnějších lidí z této vědecko-revoluční [kliky. Několik z nich znám a mám plné právo užít vůči nim tato poněkud tvrdší adjektiva, protože oni jsou přesvědčeni, že si mohou dovolit mě obviňovat z jakékoli hanebnosti, ačkoli velmi dobře vědí, že nemají pravdu. Nejenže si dovolili prohlášovat a vytisknout ve *Volkstaat*, a jednou dokonce i v pařížském *Réveil*, redigovaném panem Delescluzem, že jsem ruský špion, nebo špion Napoleoonů, nebo dokonce špion hraběte Bismarcka, ve shodě s panem de Schweitzerem, známým šéfem jiné německé socialistické strany, s nímž jsem se nikdy nesetkal ani osobně, ani prostřednictvím nějaké korespondence...] (Pasáž v hranatých závorkách obsahuje text první redakce, který Bakunin později vyškrtl; J. Guillaume) kliky, která má své sídlo v Londýně. Znáám její vůdce již dlouho a vždy jsem si jich velmi vážil pro jejich mimořádnou inteligenci, pro jejich opravdovou, živou vědu, stejně rozsáhlou, jako hlubokou, a pro jejich neochvějnou oddanost velké věci osvobození proletariátu, které trvale během posledních přinejménším dvaceti pěti let, jak musím znovu zopakovat, nepřestávali poskytovat své znamenité služby. Považoval jsem je proto, ve všech ohledech, za muže dokonale účehodné a žádná nespravedlnost z jejich strany, sebekřiklavější či sebeodpornější, mne nepřivedla k tomu, aby učinil takovou hloupost, že bych popíral jejich historickou prospěšnost a jejich význam, ani pokud jde o jejich teoretické práce, ani pokud jde o jejich praktickou činnost. Naneštěstí však, jak praví staré pořekadlo, všechno má i svou stinnou stránku. Tito pánové jsou značně nesnášenliví lidé: popudliví, ješitní a hašteřiví jako Němci obecně, a co je

ještě horší, tak jako němečtí literáti, kteří se, jak známo, významují naprostou absencí vkusu, respektu k člověku, a dokonce i respektu k sobě samým a kteří mají vždy plná ústa urážek, hanebných a proradných pomluv, záladných jízlivostí a nejdopornějších nactiutrhání vůči všem osobám, jež mají tu smůlu, že ještě úplně neztratily zdravý rozum a smysl pro hodnoty a v žádném případě před nimi nemohou ustoupit. Považuji za naprosto legitimní, užitečné, ba nutné zaútočit s veškerou energií a náruživostí nejen proti odporujícím teoriím, ale rovněž proti osobám, které je reprezentují, ve všech veřejných, a dokonce i soukromých skutcích, neboť ty posledně jmenované jsou, což je nepochybně doloženo, nechtuté. Isem totiž spíše nepřitelem než zastáncem tohoto zcela buržoazního pokrytectví, jež hodlá vystávat nepřekročitelnou zeď mezi veřejným a soukromým životem člověka. Takové oddělení je marnou fikcí, lží, a to lží velice nebezpečnou. Člověk je nedělitelná, úplná bytost, a je-li ve svém soukromém životě darebák, je-li v rámci rodiny tyranem, je-li ve svých společenských stycích lhářem, podvodníkem, utiskovatelem a vykořisťovatelem, musí takovým být i ve svých činech veřejných; pokud se prezentuje jinak, pokud se snaží dodat si vzezření liberálního demokrata či socialisty, milovníka spravedlnosti, svobody a rovnosti, lže rovněž a musí mít nutně záměr vykořisťovat masy stejně, jako vykořisťuje jednotlivce. Demaskovat jej odhalením nechtutých faktů z jeho soukromého života, *když o nich máme nepopíratelné důkazy*, tedy není pouhé právo, nýbrž povinnost. Jediným ohledem, který může v takovém případě zastavit uvědomělého a čestného člověka, je nesnadnost takové fakty zjistit, nesnadnost, která je nekonečně větší u faktů ze soukromého života, než je tomu u faktů ze života veřejného. Pro toho, kdo věří, že musí nějaké individuuum odhalit, a tím odsoudit k veřejnému zatracení, však jde o věc svědomí, soudnosti a smyslu pro spravedlnost. Učiní-li to, aniž by byl hnán smyslem pro spravedlnost, nýbrž zlomyslností, zárlivostí či nenávisť, tím hůř pro něj. Není však možné nikomu dovolit zveřejňovat obvinění

bez důkazů; a čím je obvinění závažnější, tím pevnější musí být také důkazy; o něž se takové obvinění opírá. Ten, kdo tedy obviňuje druhého člověka z hanebnosti, musí být sám považován za hanebného, a skutečně také hanebným je, pokud se jeho strašlivé odhalení neopírá o nepopíratelné důkazy.

Po tomto nezbytném vysvětlení se vrátím k mým přátelům a velice váženým nepřítelům z Londýna a z Lipska. Již dávno znám jejich hlavní vůdce a musím říci, že jsme nebyli vždy nepřáteli. Kdysi dávno, před rokem 1848, jsme měli vztahy celkem důvěrné. Byly by z mé strany ještě důvěrnější, kdybych nebyl z druhé strany odpuzován jejich do jisté míry zápornou povahou, jež mi vždy bránila udělit jim úplnou a naprostou důvěru. Přece jsme však až do roku 1848 zůstávali přáteli. V roce 1848 jsem se v jejich očích dopustil velké chyby, když jsem se oproti nim postavil na stranu slavného básníka – a proč jej zde nejmenovat? – pana Georga Herwegha, k němuž jsem choval hluboké přátelství a který se od nich odštěpil při jedné politické aféře, v níž, jak se dnes upřímně domnívám a také tak říkám, spravedlnost, spravedlivé ocenění všeobecné situace bylo na jejich straně. Bezprostředně na něj zaútočili, což je ostatně pro jejich útoky příznačné; bránil jsem jej se zápalem v jeho nepřítomnosti osobně proti nim v Kolíně nad Rýnem. *Inde irae.* („Odtud hněv.“ Pozn. překl.) Pociťil jsem jej brzy. V (*Neue*) *Rheinische Zeitung*, novinách, které tehdy vydávali, se objevila korespondence z Patříže, napsaná s tak ničemnou potměšilostí a v duchu takových pro-radných narážek, jejichž tajemství znají jen dopisovatelé německých novin. Dopisovatel vložil do úst paní George Sand velmi podivné a naprosto potupné řeči na můj účet: měla prý říci – nevím, a ani dopisovatel pochopitelně nevěděl, kdy, kde a jak, protože si vše vymyslel a protože je nanejvýš pravděpodobné, že celá korespondence byla přefabrikována v Kolíně –, že jsem ruský špión. Paní Sand šlechetně a energicky protestovala. Já jsem k nim poslal přítele. Rád bych věřil tomu, že více než tento protest, než formální dementi paní Sand a více než má žádost o vysvětlení je donutil jejich vlastní smysl pro

spravedlnost a pro čest uvěřejnit v novinách naprosto uspokojivé odvolání.

Když jsem v roce 1861, poté co jsem šťastně dokázal uniknout ze Sibíře, dorazil do Londýna, první věc, kterou jsem vyslechl z Gercenových úst, byla, jak využili mé nucené nepřítomnosti během dvanácti let (1849–1861), z nichž jsem osm let strávil v různých saských, rakouských a ruských žalářích a čtyři roky na Sibíři, aby mne pomluvili tím nejohavnějším způsobem, vyprávějíce každému, kdo byl ochoten naslouchat, že určité nejsem uvězněn, ale že si užívám plné svobody, zahrnován všemi pozemskými slastmi, neboť jsem byl naopak oblibencem cara Mikuláše. Mého dávného přítele, proslulého polského demokrata Worzela, který zemřel v Londýně okolo roku 1860, i Gercena osobně stálo mnoho námahy, aby mě bránili proti této špinavosti a lživým pomluvám. Nevyhledával jsem kvůli všem těm německým líbeznostem hádky s těmito pány; vystříhal jsem se však toho, abych je šel navštívit, to je vše.

Sotva jsem dorazil do Londýna, byl jsem přivítán sérií článků v malém anglickém deníku, zjevně napsaných či inspirovaných mými drahými a šlechetnými přáteli, vůdci německých komunistů, které však neměly žádný podpis. V těchto článcích se odvážili tvrdit, že jsem nemohl uprchnout bez pomoci ruské vlády, která vytvářejíc mi pozici uprchlíka a mučedníka svobody – titul, který jsem vždy nenáviděl, protože se mi oškliví fráze – mne tak učinila ještě užitečnějším pro práci v jejich službách, to znamená, pokud jde o mne, řemesla špióna. Když jsem v jiných anglických novinách na adresu autora těchto článků prohlásil, že na takové pomluvy se neodpovídá s perem v ruce, ale rukou bez pera, omluvil se, přičemž naznačil, že se nikdy nesnažil tvrdit, že bych byl placeným špiónem, nýbrž že jsem patriotem říše všech Rusů, prý natolik oddaným, že jsem „podstoupil dobrovolně všechna mučení ve věznicích a vyhnanství na Sibíři, abych mohl později lépe posloužit politice této říše“. Na podobné nejasnosti nelze očekávat nijak odpovídat. Stejného mínění jsou také významní

italský patriot Giuseppe Mazzini a moji krajané a ruští patrioti Ogarjov a Gercen. Aby mne utěšili, potvrdili mi Mazzini a Gercen, že byli napadeni takřka stejným způsobem a s velkou pravděpodobností týmiž lidmi a že na veškeré podobné útoky nikdy neodpovídali ničím jiným než pohrdavým mlčením.

V prosinci 1863, když jsem projížděl Francií a Švýcarskem, abych se dostal do Itálie, jeden malý basiléjský deník, nevím už ani který, publikoval článek, v němž přede mnou ochraňovali celou polskou emigraci, přičemž se zde předpokládalo, že bych mohl strhnout do propasti mnoho polských patriotů, a svou vlastní osobu bych jako vždy od neštěstí uchránil. Od roku 1863 až do roku 1867, během celého mého pobytu v Itálii, jsem byl nepřetržitě urážen a pomlouván mnoha německými novinami. Jen s několika z těchto článků jsem měl možnost se seznámit – v Itálii se čte jen málo německých deníků. Zjistil jsem pouze, že mne stále zasypávají pomluvami a urážkami, a dospěl jsem k závěru, že se o ně budu starat stejně málo, jako se starám, mimochodem řečeno, o útoky vedené proti mně v ruském tisku.

Někteří moji přátelé tvrdili a stále tvrdí, že pomlouvачi byli najati ruskou diplomacií. Nebylo by to nemožné a byl bych nakloněn tomu věřit o to více, neboť jsem si jist, že v roce 1847, tedy po projevu, který jsem přednesl v Paříži na polském shromáždění proti caru Mikuláši I. a kvůli kterému mne tehdejší ministr vnitra pan Guizot, na žádost ruského velvyslance v Paříži N. Kiseleva, nechal vypovědět z Francie, jsem byl tímto Kiselevem, nadto prostřednictvím samotného Guizota, který byl nepochybně ve své bezelstnosti pře-kvapen, pošpíněn mezi polskou emigrací díky šíření názoru, že jsem pouhým ruským agentem. Stejně jako ruská vláda, ani její zaměstnanci přirozeně necouvnou před žádnými prostředky k likvidaci svých nepřátel. Lež, pomluva, ohavnosti všeho druhu tvoří jejich podstatu, a když tyto prostředky zapojí, nečiní nic jiného, než že využívají svého nepopíratelného práva oficiálních představitelů na cokoli z těch nej-

sprostších věcí světa, bez předsudků, vždyť přece pro patriotické, buržoazní, slechtické, úřednické, oficiální Německo platí, že dnes stoupá, jak musí ponížené přiznat, na politickou, morální a humánní výši cara, gosudara všech Rusů.

Upřímně řečeno, nemyslím si, že by někteří z mých pomlouváčů – mimo jiné velice slabé úrovně, vždyť ony pomluvy mají tak bídné řemeslné zpracování – či přinejmenším ti nejvýznačnější z nich měli kdy, alespoň vědomě, spojení s ruskou diplomacií. Inspirovali se totiž především vlastní hloupostí a zlovlností, toť vše; a existovala-li nějaká inspirace vnější, pocházela nikoli z Petrohradu, ale z Londýna. Jsou totiž vždy moji starí dobří přátelé, šéfové německých komunistů, zákonodárci budoucí společnosti, kteří zůstávajíce zahalení londýnskou mlhou tak jako Mojžiš skrytý v mracích na Sinaji, vrhají proti mně jako smečku neškodných mopslíků zástup drobných německých a ruských židů, jedni špinavější a pitomější než druhí.

Nyní nechám stranou tyto mopslíky, drobné židy a všechny ty mizerné postavíčky a přejdu k bodům obvinění, která byla proti mně vznesena:

1. Opovážili se otisknout ve velmi početném a seriózním časopise, který však v tomto případě svůj početný a seriózní charakter popřel, neboť se stal nástrojem jedné ničemné a hloupé pomluvy, ve *Volksstaatu*, že Gercen a já jsme oba agenti panslavismu a že dostáváme velké sumy peněz z Moskvy od Panslavistického výboru, založeného ruskou vládou. Gercen je milionář; pokud jde o mne, všichni mi přátelé, všichni mi dobří známí, a jejich počet je dostatečně velký, dobře vědí, že se protloukám životem stále ve velice tvrdé bídě. Tato pomluva je příliš ubohá, příliš hloupá, postoupím raději dále.

2. Obvinili mne z panslavismu, a aby dokázali můj zločin, citovali brožuru, kterou jsem publikoval v Lipsku koncem roku 1848, brožuru, v níž jsem se snažil Slovanům dokázat, že nemají očekávat svou emancipaci od ruské říše, od které mohou doufat jen v naprosté zničení, neboť tato říše není ni-

čím jiným než pobočkou říše německé, nenávislostou nadvládou Němců nad Slovany. „Škoda vás,“ napsal jsem, „pokud se spoléháte na imperiální Rusko, na tuto tatarskou a německou říši, na níž nebylo nikdy nic slovanského. Pohltí vás a utrápí, jako to provedla s Polskem, jako to stále provádí se všemi ruskými lidmi, uvězněnými v jejím lůně.“ Je pravda, že jsem se v té brožuře odvážil říci, že pro vítězství demokracie je také nutné zničení rakouské říše a pruské monarchie, stejně jako zničení carova impéria, a právě to mi Němci, dokonce ani sociální demokraté v Německu nemohou nikdy odpustit.

Ještě jsem v této brožuře dodal: „Nedůvěřujte národním vášním, které se pokoušejí znovu oživit ve vašich srdcích. Ve jménu té rakouské monarchie, která nikdy nečinila nic jiného, než že utiskovala všechny porobené národy, k vám nyní mluvím o vašich národních právech. Za jakým účelem? Za účelem zaslápat svobodu národů tím, že se mezi nimi rozpoutá bratrovražedná válka. Chťejí rozbít revoluční solidaritu, která je nutné sjednocuje, která představuje jejich sílu, skutečnou podmínku jejich společné a současné emancipace, když je podněcují k boji jedněch proti druhým ve jménu úzkého patriotismu. Podějme tedy ruku demokratům, revolučním socialistům v Německu, Maďarsku, Itálii, Francii; nenávidíte pouze vaše věčné utlačovatele, privilegované třídy všech národů; sjednoťte se však ve svých srdcích i činech s jejich oběťmi, se všemi národy.“

Takový byl duch a obsah oné brožury, v níž se tyto nové pokoušeli hledat důkazy mého panslavismu. Je to nejen podlé, ale i hloupé; ještě podlejší je však fakt, že majíce tuto brožuru před očima, citovali z ní pasáže, pochopitelně překroucené či zkromolené, ale ani jedinkrát v nich neoznalo některé ze slov, jimiž jsem pranýřoval a proklínal ruskou říši, přičemž jsem zapřísahal slovanské národy, aby jí nedůvěřovaly, a jichž byla tato brožura plná. V tom lze spatřovat měřítko počestnosti těchto pánů.

Příznávám se, že když jsem zpočátku četl články hovořící o mém, touto brožurou, jak jsme viděli, tak pěkně dolo-

ženém, panslavismu, byl jsem ohromen. Nechápal jsem, že je možné v bezectnosti zajít tak daleko. Dnes už tomu začínám rozumět. Tyto články diktovala nikoli pouze mimořádně zlá vůle autora, ale také jistý druh národnosti a patri-otické naivty, velice hloupé, ale v Německu značně rozšířené. Němci tak dlouho a tak klidně snili ve svém historickém ot-roctví, až dospěli k tomu, že svou národnost velice naivně zto-žnili s veskerým lidstvem, takže nenávidět německou nad-vládu, pohrdat jejich dobrovolně otrockou civilizací znamená podle jejich mínění být nepřitelem lidského pokroku. Pansla-visté jsou v jejich očích všichni Slované, kteří s hněvem a zne-čucením odmítají tuto civilizaci, kterou jim chtějí vnutit.

Je-li to smysl, který dávají slovu panslavismus, ó ano, pak jsem panslavista, a to celým svým srdcem. Neboť po pravdě řečeno, je velmi málo věcí na světě, které nenávidím a jimiž pohrdám tak hluboce jako touto podlou nadvládou, touto buržoazní, šlechtickou, byrokratickou, vojenskou a politickou civilizací Němců. Budu v tom stále pokračovat a budu Slovanům ve jménu univerzální emancipace lidových mas hlásat mír, bratrství a solidaritu s německým proletariátem, ale nikdy jinak než na ruinách této nadvlády a této civilizace a s žádným jiným cílem než s cílem zničení všech říší, slovanských i německých. (Pozn. aut.)

² Zde začíná úsek rukopisu, který byl publikován Elisée Reclusem a Carlo Caferim jako brožura s názvem *Bâtir a statí* (*Dieu et l'Etat*). (Pozn. J. Guillauma)

³ Jean-Baptiste Tropicman, masový vrah, popravený v Paříži v roce 1870. (Pozn. překl.)

⁴ Gen 3,22. (Pozn. překl.)

⁵ Tento odstavec a dva následující byly editory prvního vydání *Dieu et l'Etat* vyjmuty z místa, které zaujímaly v rukopise, a přesunuty na začátek brožury. (Pozn. J. Guillauma)
Tato úprava byla zachována i v pozdějších francouzských vydáních textu. Úvodní část textu opatřili vydavatelé nadpisem kapitoly: „Deistická idea a ustavení náboženství“. (Pozn. překl.)

⁶ Čtenář najde úplnější rozvinutí těchto tří principů v *Dodávku*, připojeném na konci této knihy pod titulem: *Filosofické úvahy o božském přízraku, o skutečném světě a o člověku (Considérations philosophiques sur le fantôme divin, sur le monde réel et sur l'homme)*. (Pozn. aut.)

⁷ Tento odstavec byl vydavatelí prvního vydání *Dieu et l'État* vypuštěn. (Pozn. J. Guillauma)

⁸ Tento odstavec byl vydavatelí prvního vydání *Dieu et l'État* přesunut za odstavec, jenž po něm v rukopise následuje. (Pozn. J. Guillauma)

⁹ Ve fr. orig. je „unique et inique mystère“. (Pozn. překl.)

Nazývám jej „nespravedlivým“ („inique“), protože jsem, jak pevně věřím, ve výše připomenutém *Dodávku* dokázal, že toto tajemství bylo a stále ještě je posvěcením všech hrůz, které byly spáchány a které se nadále páchají v lidském světě; a nazývám jej „jedním“ („unique“), protože všechny ostatní teologické a metafyzické absurdity, které ohlupují lidskou mysl, nejsou ničím více než jeho nutnými důsledky. (Pozn. aut.)

¹⁰ „Věřím, protože je to absurdní.“ To znamená: „Věc, která je absurdní a která nemůže být *dokázána* rozumem, mne nutí, abych byl křesťanem, *věřit* v ni jen silou víry.“ (Pozn. J. Guillauma)

¹¹ Zde začíná v prvním vydání Recluse a Caferiho nová kapitola, jejíž nadpis tvoří tato věta: „Žádná diskuse s nimi ani proti nim nepřichází v úvahu. Jsou příliš chabí.“ (Pozn. překl.)

¹² Stuart Mill je patrně jediný, u něhož je možné si dovolit pochybovat o vážnosti jeho idealismu, a to ze dvou důvodů: záprve proto, že není v žádném případě žákem, nýbrž je vášnivým obdivovatelem, přívržencem pozitivní filosofie Augusta Comta, filosofie, která je navzdory svým početným zámlkám skutečně ateistická; a zadruhé proto, že Stuart Mill je Angličan, a prohlásit se v Anglii za ateistu by pro něho dokonce ještě dnes znamenalo, že by se vyloučil ze společnosti. (Pozn. aut.)

¹³ Před šesti či sedmi lety jsem v Londýně slyšel, jak Louis Blanc vyslovil téměř stejnou myšlenku: „Nelepší formou vlády,

řekl mi, „by byla taková, která by vždy povolala k dílu *lidí ctnostné a geniální*.“ (Pozn. aut.)

¹⁴ Pral jsem se kdysi Mazziniho, jaká opatření budou učiněna pro emancipaci lidu, až bude jeho vítězná sjednocená republika jednou definitivně ustavena. „První opatření,“ řekl mi, „bude založení škol pro lid.“ – „A co se bude lid v těchto školách učit?“ – „Povinnostem člověka, sebeobětování a oddanosti.“ – Kde ale vezmete dostatečný počet profesorů pro vyučování takových věcí, které nemá nikdo právo ani moc vyučovat jinak než vlastním příkladem? Není počet lidí, kteří nacházejí nejvyšší potěšení v sebeobětování a v oddanosti, nesmírně omezený? Ti, kteří se obětují ve službách velké ideje, se podřizují velké vášni a *uspokojujíce tuto osobní vášně*, bez níž by v jejich očích život sám ztratil veškerou hodnotu, myslí obvykle na něco jiného než na to, jak povýšit své jednání na doktrínu; zatímco ti, kteří z něj činí doktrínu, ji nejčastěji zapominají proměnit v jednání, z toho prostého důvodu, že doktrína život zabíjí, zabíjí životovou spontaneitu jednání. Lidé jako Mazzini, v nichž doktrína a jednání vytvářejí podivuhodnou jednotu, jsou jen velice řídkými výjimkami. Také v křesťanství existovaly velké postavy, svatí, kteří skutečně konali nebo se přinejmenším vášnivě snažili konat, co hlásali, a jejichž srdce překypující láskou byla plná opovržení vůči radostem a bohatství tohoto světa. Avšak převážná většina katolických i protestantských kněží, kteří kvůli svému povolání hlásali a hlásají doktrínu cudnosti, zdrženlivosti a odříkání, tuto doktrínu všeobecně popřeli příkladem svého chování. Není to bez důvodu, je to spíš důsledek zkušenosti několika staletí, že se u národů všech zemí zformovala tato rčení: *prostopášný jako kněz, mlsný jako kněz, žádostivý jako kněz, lačný, nenasytivý a hamizivý jako kněz*. Můžeme tedy konstatovat, že profesori křesťanských ctností vysvěcení církvi, kněží, ve své *drtivě většině* dělali pravý opak toho, co kázali. Sama tato většina, univerzálnost této skutečnosti dokazuje, že vinu za to nelze připisovat jednotlivcům, nýbrž zcela nemožné a ve své podstatě rozporuplné společenské pozici, do níž jsou tito jed-

motlivci umístění. V této pozici křesťanského kněze existuje dvojí rozpor. Zaprvé je to rozpor mezi doktrínou zdrženlivosti a odříkání a skutečnými lidskými sklony a potřebami, které sice mohou být v některých, vždy velice vzácných případech ustavičně potlačovány, zapírány, a někdy dokonce zcela vyhlazeny trvalým vlivem jakési mocné intelektuální a morální vášně, které mohou být v určitých okamžicích kolektivního vytržení zapomenuty a pomíjány po jistou dobu velkým množstvím lidí zároveň, které jsou však zcela vlastní lidské povaze, a tak vždy skončí s tím, že opět převezmou svá práva; a to tak, že když je jim bráněno v uspokojení obvyklým a normálním způsobem, nakonec si najdou uspokojení způsobem škodlivým a zvráceným. Je to přirozený, a proto nevyhnutelný, nezadržitelný zákon, pod jehož osudné působení spadají neodvratně všichni křesťanští kněží a zejména kněží římsko-katolické církve. Nedopadá na školské profesory, tedy kněze moderní církve, přinejmenším potud ne, pokud nejsou také oni nuceni vyznávat křesťanskou zdrženlivost a odříkání.

Je tu však ještě jiný rozpor, který je společný jedněm i druhým. Tento rozpor souvisí s titulem a postavením samotného učitele. Učitel, který nařizuje, utiskuje a vykořisťuje, je naprosto logická a zcela přirozená postava. Ale učitel, jenž se obětuje pro ty, kteří jsou mu podřízeni díky jeho božskému či lidskému právu, je bytost rozporuplná a koneckonců nemožná. Je to sám princip pokrytectví, tak dokonale ztělesněný papežem, který se na jedné straně sám označuje jako *nejponíženejší služebník služebníků božích* – ve znamení čehož, a jako následování příkladu Krista, jednou za rok umyje nohy dvanácti římským zebrákům – a zároveň se prohlašuje za náměstka božího na zemi, absolutního a neomylného pána světa. Musím snad připomínat, že kněží všech církví se nikdy neobětovali pro stáda, která jim byla svěřena, ale naopak vždy z nich činili oběti, vykořisťovali je a udržovali v postavení stáda, zčásti proto, aby uspokojili své vlastní, osobní tužby; a zčásti proto, aby tím sloužili všemocné církvi? Tytéž podmínky, tytéž případy vedly vždy ke stejným účinkům. Bude

tomu tak tedy i v případě profesorů moderní školy, božsky inspirovaných a úředně stanovených státem. Stanou se nutně, jedni nevědomky, druhí za plného vědomí celé věci, učiteli doktríny obětování lidu ve prospěch moci státu a privilegovaných tříd.

Musíme tedy proto vyloučit ze společnosti veškeré vzdělávání a zrušit všechny školy? Ne, to v žádném případě, je naopak třeba plným rukama šířit vzdělání mezi masami a proměňovat všechny církve, všechny chrámy, zasvěcené slávě boží a zotročování lidí, na školy lidské emancipace. Avšak především musí být jasné: školy v pravém slova smyslu v normální společnosti založené na rovnosti a na účtě lidské svobodě, budou moci existovat pouze pro děti, a nikoli pro dospělé; a aby se staly školami emancipace, a nikoli školami podrobení, musí být především vypuzena tato fikce boha, věčného a absolutního zotročovatele; a bude nutné založit veškeré vzdělání dětí a jejich výchovu na vědeckém rozvoji rozumu, a nikoli na víře; na rozvíjení osobní důstojnosti a nezávislosti, nikoli zbožnosti a poslušnosti; na kultu pravdy a spravedlnosti jako takové, a především na vzájemné lidské účtě, jež musí ve všem a všude nahradit kult božství. Princip autority představuje při vzdělávání dětí přirozené východisko; je legitimní, nezbytný, je-li uplatňován u dětí raného věku, tedy tehdy, když jejich inteligence ještě není vůbec rozvinuta; ale jelikož rozvoj všeho, tedy také vzdělání, zahrnuje postupnou negaci východiska, musí se tento princip postupně oslabovat podle toho, jak pokračuje výchova a vzdělání dětí, aby přenechal prostor jejich vzrůstající svobodě. Jakékoli rozumné vzdělání není v podstatě ničím jiným než takovým postupným obětováním autority ve prospěch svobody. Konečným cílem vzdělání je nutně pouze formování svobodných lidí, plných respektu a lásky ke svobodě druhého. První den školáckova života, pokud škola přijímá tak malé děti, že teprve začínají sotva koktat některá slova, tedy musí být dnem nejvyšší autority a téměř naprosté absence svobody; avšak jeho poslední den ve škole musí být dnem

vyšší svobody a absolutního zrušení jakéhokoli pozůstatku animálního či božského principu autority.

Princip autority, uplatňovaný vůči lidem, kteří dosáhli věku plnoletosti, či ho dokonce překročili, se stává zrudností, do očí bijícím popřením lidskosti, zdrojem otroctví a intelektuální i morální zvrácenosti. Naneštěstí shovívavé vlády ponechaly lidové masy zahnívat v tak hluboké nevědomosti, že bude nutné založit školy nejen pro děti z lidu, ale i pro lid samotný. Ovšem tyto školy budou muset naprosto potlačít i ten nejmenší projev či náznak autoritářského principu. Nebudou to již školy, ale spíš lidové akademie, v nichž již nebudou ani zkoušky, ani školáci, ani učitelé, kde bude lid moci svobodně získat, bude-li to považovat za nezbytné, svobodně vzdělání a v nichž budou moci lidé sami, díky bohatství svých zkušeností, učit profesory dosti věcí, jež jim přinesou poznatky, které jim dosud unikaly. Bude to tedy vzájemné vzdělávání, akt intelektuálního bratrství mezi vzdělanou mládeží a lidem.

Skutečnou školou pro lid a pro všechny dospělé lidi je život. Jediná ohromná a všemocná přirozená a zároven rozumová autorita, jediná autorita, kterou můžeme respektovat, bude autorita kolektivního a veřejného ducha společnosti, založená na rovnosti a solidaritě, stejně jako na svobodě, na úctě k člověku a na vzájemném respektu svých členů. Ano, zde je autorita vůbec ne božská, ale zcela lidská, před kterou se však budeme z celého srdce sklánět, neboť jsme si jisti, že si nás nebudeme chtít podmanit, nýbrž že člověka osvobodí. Bude nepochybně tisíckrát mocnější než všechny vaše božské, teologické, metafyzické, politické a právnícké autority, založené církví a státem, mocnější než vaše zákoníky, vaši žalárnici a kati.

Moc kolektivního citění či veřejného mínění je již dnes velká. I lidé nejvíce naklonění páchat zločiny se zřídka odvažují jí vzdorovat, postaví se otevřeně proti ní. Snaží se ji oklamat, ale dávají si velký pozor, aby ji nevyprovokovali, alespoň pokud necítí, že by se přinejmenším mohli oprít o nějakou menšinu. Žádný člověk, ať už si o sobě myslí, že je jakkoli

mocný, nebude mít nikdy sílu snášet jednomyslné opovržení společnosti, nikdo nedokáže žít, aniž by se cítil podporován souhlasem a uznáním alespoň určité části této společnosti. Člověk musí být ponoukán ohromným a dostatečně pevným přesvědčením, aby našel odvahu mít vlastní názor a jít proti všem, a sobecky, zkažený a zbabělý člověk takovou odvahu nikdy mít nebude.

Nic nedokazuje lépe přirozenou a nevyhnutelnou solidaritu, tento zákon společenskosti, který spojuje všechny lidi, než tato skutečnost, kterou může každý z nás denně zjišťovat sám na sobě i na všech lidech, které zná. Jestliže však tato společenská síla existuje, proč nedokázala do této chvíle lidi umravnit, polidštit? Na tuto otázku existuje velice jednoduchá odpověď: protože až do této chvíle nebyla sama polidštna; a nebyla až dosud vůbec polidštna, protože společenský život, jehož je vždy věrným výrazem, byl založen, jak známo, na božském kultu, a nikoli na úctě k člověku, na autoritě, a nikoli na svobodě, na privilegiích, a nikoli na rovnosti, na vykořisťování, a nikoli na bratrství všech lidí, na lži a nepravdě, a nikoli na spravedlnosti a pravdě. V důsledku toho reálné působení této síly, která je vždy v rozporu s humanitními teoriemi, jež vyznává, vykonává zhubný a zne-mravňující, nikoli moralizující vliv. Nepotlačuje neřesti a zločiny, ale vytváří je. Její autorita je díky posvěcení božskou autoritou nelidská, protilidská, její vliv je zlovolný a ničivý. Chtěli byste ji učinit blahodárnou a lidskou? Proveďte sociální revoluci. Dosáhněte toho, aby všechny potřeby byly zajišťovány vzájemnou solidaritou, aby všechny materiální a společenské zájmy každého jednotlivce byly v souladu s lidskými povinnostmi každého jednotlivce. A k tomu existuje jen jediný prostředek: zničte všechny instituce nerovnosti; zajištěte ekonomickou a sociální rovnost všem, a na tomto základě se pozdvihnete ke svobodě, morálce a lidské solidaritě s celým světem.

Vrátím se ještě jednou k této otázce, nejdůležitější otázce socialismu. (Pozn. aut.)